

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο

Κ. Κωστής

doi: [10.12681/deltiokms.128](https://doi.org/10.12681/deltiokms.128)

Copyright © 2015, Κ. Κωστής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κωστής Κ. (1992). Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 31–46. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.128>

*ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ*

Κ. ΚΩΣΤΗΣ

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ: ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

α. «*Η Έλλάς χωρίς τούς πρόσφυγας*»

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα φαινόμενα που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία είναι και ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει τις συνέπειες που είχε για την ελληνική οικονομία ή εισροή των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Έτσι, αν και η βιβλιογραφία που καλύπτει την οικονομική ιστορία του μεσοπολέμου αυξάνεται με ρυθμούς ικανοποιητικούς και παρά το γεγονός ότι ούδεις άμφισβητεί την ιδιαίτερη σημασία που διατηρούν οι πρόσφυγες για τη μεσοπολεμική ελληνική οικονομία, καμιά μονογραφία δεν έχει αποπειραθεί να μελετήσει τη θέση και το ρόλο των προσφύγων στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας μεταξύ των δύο πολέμων. Όλες οι σχετικές με το θέμα αυτό αναφορές προέρχονται από κείμενα τα οποία πραγματεύονται ευρείες θεματικές και όπου το προσφυγικό ζήτημα ενσωματώνεται με δεδομένη εκ των προτέρων την αντιμετώπισή του. Στην κατεύθυνση αυτή, η ριζοσπαστική αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας κάτω από την επίδραση των προσφύγων αποτελεί ένα θέσφατο, πλέον, της ελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά και άμεσο συνειρμό του κοινού νοῦ στο ἄκουσμα της λέξης πρόσφυγες¹. ο ὁπαδὸς τῆς ἀντίθετης ὀπτικῆς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θεωρηθεῖ, στὴν καλύτερη περίπτωση, θρασὺς εἰκονοκλάστης.

Αν ἡ στάση αὐτή, δηλαδή ἡ παράκαμψη μιᾶς μονογραφικοῦ χαρακτῆρα προσέγγισης, ἀπέναντι στὴ μελέτη τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος ἀποτελοῦσε προϊόν ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ προγράμματος, τότε δὲν θὰ εἶχα νὰ ἐκφράσω

---

1. Ἀντιπροσωπευτικὸ αὐτῆς τῆς τρέχουσας ἀντίληψης εἶναι τὸ κείμενο τοῦ Λ. Ἐφραίμου, βουλευτῆ καὶ τέως προέδρου τοῦ Ἐμπορικοῦ καὶ Βιομηχανικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Ἀθήνας, στὴν ἐφημερίδα *Τὰ Νέα* τῆς 4ης Αὐγούστου 1992. Σύμφωνα με τὴν ἀποψή του, ἡ ελληνικὴ οἰκονομία παρουσιάζεται νὰ μπαίνει, οὐσιαστικά, σὲ μία δυναμικὴ τροχιά μόνον μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή.

καμιά αντίρρηση, υπό την προϋπόθεση φυσικά ότι το επιστημονικό αυτό πρόγραμμα θα απέβλεπε σε μια συστηματική μελέτη του οικονομικού μεσοπολέμου όπου η οικονομική θεωρία και η θεωρία της ανάπτυξης δεν θα βρίσκονταν εξοβελισμένες, και μάλιστα αποσπασματικά, στο χώρο των υποσημειώσεων, αλλά θα συγκροτούσαν το θεωρητικό υπόβαθρο της προγραμματικής σύγκλισης των επί μέρους έρευνών. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τη σημερινή πραγματικότητα. Αντιθέτως, η μελέτη της οικονομίας του μεσοπολέμου πραγματοποιείται χωρίς την απαραίτητη οικονομική παιδεία και στο πλαίσιο αυτό το προσφυγικό εντάσσεται ως μία συνιστώσα, της οποίας γνωρίζουμε εκ των προτέρων την απόληξη: η άφιξη των προσφύγων άσκει μία αναμφισβήτητα θετική επίδραση στην εθνική οικονομία και κυρίως στο χώρο της βιομηχανίας, η οποία για όρισμένους, κυρίως παλαιότερους έρευνητές περνάει στο στάδιο της απογείωσής της μόνον μετά το 1922. Η συγκρότηση συνεπώς της οικονομικής ιστορίας του μεσοπολέμου ως έρευνητικού αντικειμένου, όπως έχει σήμερα, προϋποθέτει και μία κρίση για το θέμα της σχέσης προσφύγων και οικονομικής ανάπτυξης τόσο τελεσιδικη, που δύσκολα αφήνει περιθώρια για νέες έρευνητικές προσεγγίσεις.

Η αντίληψη αυτή επικρατεί μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Προηγουμένως και σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, οι αντιπαραθέσεις και οι άντεγκλήσεις γύρω από τις επιδράσεις που άσκησε η εισροή και η εγκατάσταση των προσφύγων στο ελληνικό κράτος άφθονοι. Σε δεκάδες άρθρομουνται τα κείμενα, άρθρα στο μεγαλύτερο μέρος τους στον καθημερινό αλλά και τον περιοδικό τύπο, που, τις περισσότερες φορές με ιδιαίτερη οξύτητα, προσπαθούν να πείσουν για την αρνητική ή θετική κατά περίπτωση συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος φαίνεται πώς εξάλειψε αυτό το σημείο τριβής, μεταθέτοντας την προβληματική για την πολιτική της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας σε άλλα πεδία. Παράλληλα η άφομοίωση του προσφυγικού κόσμου από το πολιτικό σύστημα της χώρας, σημείο που έχει επαρκώς διευκρινήσει ο Γ. Μαυρογορδάτος, αφαιρεί κάθε πολιτικό περιεχόμενο από τις έριδες για το προσφυγικό ζήτημα. Καθώς λοιπόν οι μεσοπολεμικές πολιτικές αντιθέσεις επισκιάζονται από άλλες οξύτερες και άμεσότερες, η γενικότερη στάση των διανοουμένων απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα αποκρυσταλλώνεται σε μια ευνόικη, υπέρ των προσφύγων, προδιάθεση, η οποία ωστόσο αποκτά όρισμένες φορές και ρατσιστική χροιά. Έτσι, ανάμεσα στους άλλους μύθους που κληροδοτεί ο μεσοπόλεμος — και βεβαίως αναφέρομαι εδώ πάντα στο οικονομικό πεδίο — ένας ακόμη έρχεται να προστεθεί².

2. Τυπικό δείγμα αυτής της μυθολογίας αποτελεί η αντιμετώπιση της οικονομικής κατάρρευσης της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας σύμφωνα με την οποία την αποκλειστική ευθύνη φέρει η μεταπολίτευση του 1920. Καμιά ωστόσο κριτική στάση δεν

“Έκανα λόγο προηγουμένως περί επιστημονικῶν προγραμμάτων καὶ ἐμμέσως ὑποστήριξα τὴν ἄποψη ὅτι δὲν θὰ ἦταν, κατ’ ἀνάγκη, ἀπαραίτητη μιὰ μονογραφία γιὰ τοὺς πρόσφυγες καὶ τὴ συμβολὴ τους στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός: μιὰ ἐργασία αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐκ τῶν πραγμάτων θὰ ἔθετε καὶ θὰ προσπαθοῦσε νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἓνα μεταφυσικὸ ἐρώτημα, τὸ ὅποιο, ἂν καὶ ἐπανελημμένως ἔχει τεθεῖ, δύσκολα μπορεῖ νὰ βρεῖ καὶ ἀπόκριση. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ «ὅποια θὰ ἦτο ἡ Ἑλλάς χωρὶς τοὺς πρόσφυγες», γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὴν ἔκφραση τοῦ συγγραφέα ἐνὸς κλασικοῦ βιβλίου γιὰ τὸ προσφυγικὸ ζήτημα, τοῦ Α. Ι. Αἰγίδη³. Ἡ ἀποθετικὴ διατύπωση τῆς θεματικῆς αὐτῆς τῆς «φανταστικῆς» μονογραφίας εἶναι μοιραία ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ στάθμιση τῆς συμβολῆς τῶν προσφύγων στὶς ἐπιδόσεις πού καταγράφει ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία προϋποθέτει τὴ δυνατότητα σύγκρισης δύο καταστάσεων: ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία χωρὶς τοὺς πρόσφυγες καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἴδια οἰκονομία μὲ τοὺς πρόσφυγες παραγωγικὰ ἐνσωματωμένους.

Μιὰ σύγκριση αὐτοῦ τοῦ τύπου βεβαίως δὲν εἶναι ἐφικτὴ, θυμίζει δὲ κατὰ τὴ γνώμη μου τίς προσπάθειες τῶν Ἀμερικανῶν κατὰ κύριο λόγο καὶ δευτερευόντως τῶν Εὐρωπαίων ποσοτικῶν ἱστορικῶν τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1960 καὶ τοῦ 1970, νὰ ἐλέγξουν, στὴ λογικὴ τῶν οικονομομετρικῶν μοντέλων, τὴ βαρῦτητα οἰκονομικῶν ἐπιλογῶν ἢ καταναγκασμῶν πού φέρονται νὰ ἔχουν παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία μιᾶς χώρας, ἐλέγχοντας ἐναλλακτικὰς ὑποθέσεις πού ἀντιπροσώπευαν καταστάσεις στὶς ὁποῖες τὸ συγκεκριμένο συμβάν δὲν εἶχε λάβει χώρα.

Οἱ προσπάθειες τῶν cliometricians, ὅπως εἶναι πιὸ γνωστοὶ οἱ ἐν λόγω ἱστορικοὶ, ἐκφυλίστηκαν ἐφόσον ποτὲ δὲν γνώρισαν τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἱστορικῶν σὲ μεγάλη κλίμακα, κάτι πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμένεται. Ὁ φορμαλισμὸς τῶν στατιστικῶν μοντέλων δὲν μποροῦσε νὰ κρύψει καὶ τὴν ἐπιστημολογικὴ ἀνεπάρκεια τῶν λογικῶν ἀκροβατισμῶν τους. Εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀπορίας ἄξιο πῶς τὸ ἔργο τοῦ Α. Ι. Αἰγίδη, γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ αὐτὸ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα, ἀποτελεῖ καὶ σήμερα ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς σύγχρονους ἱστορικούς, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι μεθοδολογικὰ ἀκόλουθεῖ τὴν ἴδια μεταφυσικὴ προσέγγιση. Ὁ λόγος ἴσως νὰ βρίσκεται στὴν ἐκτεταμένη χρῆση τῶν ἐπίσημων κρατικῶν στατιστικῶν, «τῶν ἀριθμῶν», ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, ἢ ὅποια προσφέρει τὴν κατάλληλη ἐπιστημονικὴ ἐπίφα-

---

δικαιολογεῖ τὴν ἀντίληψη αὐτῆ, ἢ ὅποια, ἄς σημειωθεῖ, ἔχει υἱοθετηθεῖ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιβενιζελικούς στὰ πλαίσια κάποιων, φαντάζομαι, συμπλεγμάτων ἐνοχῆς. Σχετικὰ βλ. Κ. Κωστής, «Ἡ συναλλαγματικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος στὴ διάρκεια τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας», σὺν Θ. Βερέμης - Κ. Κωστής, *Ἡ Ἑθνικὴ Τράπεζα στὴ Μικρὰ Ἀσία, 1919-1922*, Ἀθήνα 1984, σσ. 79-133.

3. Α. Ι. Αἰγίδης, *Ἡ Ἑλλάς χωρὶς τοὺς πρόσφυγες*, Ἀθήνα 1934, Ἀθήνα 1934, σ. 7.

ση, «διότι», όπως συμπληρώνει, «μόνον αυτοί αποτελοῦσιν ἀκαταμάχητα τεκμήρια καὶ ἀποδείξεις»⁴, ἔτσι ὥστε τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ὀδηγεῖται νὰ υἰοθετοῦνται χωρὶς πολλὲς ἀντιρρήσεις.

Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν τῆς συμβολῆς τῶν προσφύγων στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἓνα ψευδοπρόβλημα κατὰ τὴν γνώμη μου. Θὰ ἦταν πολὺ πιὸ ἀποδοτικὸ καὶ γόνιμο νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ μεγέθη τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, ὄχι στὴν ὀπτική ὀρισμένων μεμονωμένων δυαδικῶν αἰτιακῶν σχέσεων, ὅπως εἴθισται κατὰ κόρον⁵, ἀλλὰ στὴ λογικὴ ἐνὸς συστήματος, τοῦ ὁποῖου —ἐπισημαίνω τὸ σημεῖο αὐτό, ἂν καὶ πρόκειται περὶ ταυτολογίας— τὰ ἐπιμέρους τμήματα δέχονται ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἴσως νὰ καταστεῖ περισσότερο διεισδυτικὴ ἡ κατανόηση τῆς θέσης ποὺ κατεῖχαν οἱ πρόσφυγες στοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, οἱ κανόνες καὶ τὰ κριτήρια τῆς ὁποίας λειτουργοῦν ἀνεξαρτήτως τῆς ὑπαρξῆς ἢ μὴ προσφυγικῶν πληθυσμῶν.

β. Ἡ Ἑλλάδα μὲ τοὺς πρόσφυγες

Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐργασίες, ποὺ ὑπογραμμίζουν, μεταξὺ ἄλλων, τὴν τομὴ ποὺ παρατηρεῖται κατὰ τὸν ἑλληνικὸ μεσοπόλεμο στὸ χῶρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι ἡ διατριβὴ ἐπὶ ὕψους τοῦ Β. Βαλαώρα γιὰ τὸ δημογραφικὸ πρόβλημα τῆς Ἑλλάδας καὶ τοὺς πρόσφυγες⁶. Γραμμένη πρὸς τὰ τέλη τοῦ μεσοπολέμου, ἡ διατριβὴ τοῦ Βαλαώρα ἐπιδιώκει μὲ τεχνικὲς ἀρκετὰ προωθημένες γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη νὰ ἐξετάσει τὶς δομικὲς μεταβολὲς ποὺ ἐπιφέρει ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων στὴ δημογραφία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Τὸ συμπέρασμα εἶναι συντριπτικό: στὶς περιοχὲς ποὺ ἐγκαθίστανται πρόσφυγες, οἱ πληθυσμιακοὶ δείκτες παρουσιάζουν μιὰ κίνηση ἀνατροπῆς τῶν γενικότερων δημογραφικῶν τάσεων ποὺ χαρακτηρίζαν μέχρι τότε τὸ ἑλληνικὸ κράτος. Ἑκρηκτικὰ ποσοστὰ γεννήσεων, ἀλλὰ καὶ ὑψηλὰ ποσοστὰ θνησιμότητας, ὑποδεικνύουν μιὰ ἐπιστροφή σὲ ὅ,τι ὀνομάζεται παλαιὸ δημογραφικὸ καθεστῶς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Παλιὰ Ἑλλάδα, ἢ ὁποῖα, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν ἴδιο συγγραφέα, ἔδειχνε ὅτι, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, κινοῦνταν πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐνὸς σύγχρονου δημογραφικοῦ καθεστῶτος⁷.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 8.

5. Ὅπως γιὰ παράδειγμα κάνει ὁ Κ. Βεργόπουλος, *Ἐθνισμὸς καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη*, Ἀθῆνα 1978.

6. Β. Βαλαώρας, *Τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν προσφύγων*, Ἀθῆνα 1939. Σὲ ἀντίστοιχο πνεῦμα κινεῖται καὶ ἡ ἐπόμενη ἐργασία τοῦ Βαλαώρα, *Στοιχεῖα βιομετρίας καὶ στατιστικῆς*, Ἀθῆνα 1943.

7. Ὁ ἴδιος συγγραφέας, ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἐνσωμάτωσε τὴν ἄποψη αὐτὴ σὲ μιὰ

Δέν θέλω και δέν είμαι σέ θέση νά ύπεισέλθω στό κατά πόσον οί μετρήσεις τοῦ Βαλαώρα εἶναι ἀμερόληπτες ἢ ὄχι⁸. Πάντως και μόνη ἡ διαπίστωση τῶν ἐξαιρετικά ὕψηλῶν δημογραφικῶν δεικτῶν πού χαρακτηρίζουν τούς προσφυγικούς πληθυσμούς σέ συνάρτηση μὲ τὴν ἀφίξη, μέσα σέ ἐλάχιστο χρονικό διάστημα, ἐνός ἐξαιρετικά μεγάλοῦ ἀριθμοῦ ἀτόμων ἀποκομμένων ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς δομὲς τοῦ τόπου, θά ἀρκοῦσε σέ ὅποιονδήποτε οἰκονομολόγο γιὰ νά ἀντιμετώπισει μὲ σκεπτικισμό τὴ δυνατότητα μιᾶς χώρας οἰκονομικά κατεστραμμένης ἀπὸ πολύχρονης πολεμικῆς προσπάθειας νά ἀνακάμψει σέ σύντομο χρονικό διάστημα. Γιατί δέν πρόκειται μόνο γιὰ μιὰ ἱλιγγιώδη πληθυσμιακὴ αὐξηση πού πραγματοποιεῖται σέ νεκρὸ χρόνο, ἀλλά, και ἴσως αὐτὸ νά εἶναι τὸ σημαντικότερο, γιὰ μιὰ συνεχῆ ἐπιμήκυνση αὐτοῦ τοῦ νεκροῦ χρόνου μέσω τῶν ὕψηλῶν ποσοστῶν φυσικῆς αὐξησης τῶν πληθυσμῶν⁹.

Ἔτσι, ἀπὸ τὸ προσφυγικὸ πρόβλημα ἡ Ἑλλάδα περνάει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στό δημογραφικὸ τῆς πρόβλημα, τὸ ὁποῖο θά ἀποτελέσει τὸ ἐπίκεντρο ὅλων τῶν οἰκονομικῶν ἀναζητήσεων τοῦ μεσοπολέμου, ἀλλὰ ἀκόμη και τῆς περιόδου τῆς ἀνασυγκρότησης και τὸ ὁποῖο στὶς ἡπικες ἐκφάνσεις του θά διατυπωθεῖ ὡς ἐρώτημα γύρω ἀπὸ τὴ βιωσιμότητα τῆς Ἑλλάδας, στὶς δὲ ἀκραίες του ὡς ἀναζήτηση τοῦ ἑλληνικοῦ Lebensraum¹⁰. Πρόκειται γιὰ ἕνα πρόβλημα πού δέν θά βρεῖ τὴ λύση του παρὰ μόνον ὅταν, μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οἱ θύρες τῆς μετανάστευσης θά ἀνοίξουν ξανά μὲ τὴ συνεπακόλουθη εἰσροὴ μεταναστευτικῶν ἐμβασμάτων.

Καὶ μόνον ἡ διαπίστωση πάντως τῆς ὕπαρξης ἐνός δημογραφικοῦ προβλήματος ὑπογραμμίζει εὐθὺς ἀμέσως τὴν ἀδυναμία τῶν παραγωγικῶν δομῶν τῆς χώρας νά ἀπορροφήσουν ὀρισμένα πληθυσμιακὰ πλεονάσματα, ἀδυνα-

εὐρύτερη προσπάθεια ἀνασυγκρότησης τῆς δημογραφικῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους, V. G. Valaoras, «A reconstruction of the demographic history of modern Greece», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Milbank Memorial Fund Quarterly*, τ. 38/2, Ἀπρίλιος 1960, σσ. 115-139.

8. Τὶς σχετικὲς ἐπιφυλάξεις μου τὶς ἔχω συνοψίσει στὴν ἐργασία μου, Κ. Κωστής, *Ἀγροτική οἰκονομία και Γεωργικὴ Τράπεζα. Ὀψεις τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στό Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Ἀθήνα 1987, σ. 309, σημ. 58. Τὸ κυριότερο σημεῖο τῆς ἀντίρρησης μου πάντως ἔγκειται στό ὅτι δέν θά πρέπει ἀπαραίτητως νά ἀποδοθεῖ στοὺς προσφυγικούς πληθυσμούς ἡ αὐξηση τῶν ποσοστῶν κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ. Ὑπάρχει και μιὰ πλειάδα ἄλλων παραγόντων πού μπορεῖ νά συνεπέδρασαν πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

9. Τὸ μέσο ἐτήσιο ποσοστὸ πραγματικῆς αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ 7,1 και 7,4 τοῖς χιλίοις πού ἦταν ἀντιστοίχως στὰ μεσοπογραφικὰ διαστήματα 1896-1907 και 1907-1920, ἀνέρχεται σὲ 28,9 και 13,7 τοῖς χιλίοις γιὰ τὰ διαστήματα 1920-1928 και 1928-1940. Ἐπίσης τὰ κατ' ἐκτίμηση ποσοστὰ φυσικῆς αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ πού ὑπολογίστηκαν γιὰ τὴ δεκαετία 1901-1910 σὲ 13,5 τοῖς χιλίοις και γιὰ τὴν ἐπόμενη τῆς (1911-1920), σὲ 7,8 τοῖς χιλίοις ἀνέρχονται σὲ 10,9 και 12,5 τοῖς χιλίοις γιὰ τὶς περιόδους 1921-1930 και 1931-1940 ἀντιστοίχως: Γ. Σιάμπος, *Δημογραφικὴ ἐξέλιξις τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821-1985*, Ἀθήνα 1973, σσ. 20 και 24.

10. Χρ. Χατζήιωσηφ, «Ἀπόψεις γιὰ τὴ βιωσιμότητα τῆς Ἑλλάδας και τὸ ρόλο τῆς βιομηχανίας», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σσ. 330-368.

μία που είχε παρατηρηθεί σε κάθε τομέα οικονομικής δραστηριότητας. Οί σύγχρονοι, τουλάχιστον εκείνοι που προσπαθούσαν να δούν με ψυχραιμία την κατάσταση, είχαν πλήρη συνείδηση του προβλήματος: «Κατέστη δὲ ἀπολύτως καταφανές», ἔλεγε ὁ διοικητὴς τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος στὰ 1932, «ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμὸς τῆς χώρας παραμένει καὶ σήμερον ἀκόμη, μίαν κυρία ἀφορμὴ ἀνωμαλίας τῆς οἰκονομικῆς μας ζωῆς»¹¹. Λίγοι ὅμως ἴσαν ἐκεῖνοι που ἀντιμετώπιζαν τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀποστασιοποιημένα. Οἱ περισσότεροι ἐπιδίδονταν σὲ καταστροφολογία ἢ ἐξειδανικεύσεις, που συχνὰ ἀναπαράγονται καὶ στίς μέρες μας.

Ἡ ἀπόδοση πάντως τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος στὴν εἰσροὴ τῶν προσφύγων θὰ ἦταν παρακινδυνευμένη, παρά τὸ γεγονός ὅτι ἀποτελεῖ τὸν πλέον ἄμεσα προκαλούμενο συνειρμό. Οἱ περιοχὲς που παρουσιάζουν τὴ μεγαλύτερη πυκνότητα ἐνεργοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἕνας δέικτης που ἐπιτρέπει τὸν ἀντιμετώπιζομενὸ τῆς διαθέσιμης γῆς μὲ τις πληθυσμιακὲς διαθεσιμότητες, δὲν εἶναι πάντα ἐκεῖνες στίς ὁποῖες ἔχουν ἐγκατασταθεῖ οἱ πρόσφυγες¹², ἐνῶ καὶ εἰσοδηματικά, περιοχὲς ὅπως ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη, στίς ὁποῖες κατεξοχὴν ἐγκαταστάθηκαν ἀγροτικοὶ προσφυγικοὶ πληθυσμοί, παρουσιάζουν μέσα εἰσοδήματα ἀνὰ ἀγροτικὴ οἰκογένεια κατὰ πολὺ ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους¹³. Καὶ ἂν ἡ μετανάστευση εἴθισται νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς τὸ τυπικὸ κριτήριον γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πληθυσμιακῶν πλεονασμάτων σὲ ἕναν τόπο, τότε ἂς ὑπενθυμίσω ὅτι στὴν προπολεμικὴ Ἑλλάδα, τὴν Ἑλλάδα δηλαδὴ τῆς ὑπερωκεάνιας μετανάστευσης, τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα παρατηρεῖται ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης ἑλλειψῆς ἐργατικῶν χερῶν. Σὲ ἀντίθεση λοιπὸν μὲ ὅ,τι μπορεῖ νὰ θεωρεῖται αὐτονόητο, τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στὸν ἑλληνικὸ μεσοπόλεμο ἀπαιτεῖ πολὺ μεγαλύτερη διερεύνηση καὶ προσοχὴ ἀπὸ ἐκείνην που τοῦ εἶχε δοθεῖ. Ἡ ἄμεση συνάρτηση δὲ τοῦ συγκεκριμένου προβλήματος μὲ τοὺς πρόσφυγες μάλλον θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀτυχῆς, καθὼς ἡ στοιχειώδης παραδειγματολογία στὴν ὁποία μόλις ἀναφέρθηκα ὑποδεικνύει, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὅτι θὰ πρέπει νὰ στρέψουμε τίς ἀναζητήσεις μας περισσότερο πρὸς τοὺς γενικότερους μηχανισμοὺς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς χώρας που ἀφοροῦν ἐξίσου τὴν Παλαιὰ καὶ τὴ Νέα Ἑλλάδα καὶ νὰ μὴ περιοριστοῦμε ἀποκλειστικὰ στὴν προσφυγικὴ ἐγκατάσταση. Στὸ κάτω-κάτω δὲν πρέπει νὰ ἀγνοεῖται ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμὸς δὲν ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἀπόλυτο μέγεθος, ἀλλὰ μιὰ σχέση που συχνὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ ὀρίσκει.

Γιὰ τὴ βιομηχανία εἰδικότερα, που μόνη αὐτὴ ἦταν σὲ θέση νὰ δώσει

11. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ ἰσολογισμοῦ 31 Δεκεμβρίου 1932*, Ἀθῆνα 1933, σ. vi.

12. Σχετικὰ βλ. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία...*, σ. 87.

13. Χρ. Εὐελπίδης, *Θεωρία καὶ πράξις ἀγροτικῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομίας*, Α', Ἀθῆνα 1939, σ. 170.

λύσεις στα άδιέξοδα της εποχής, έχει επανειλημμένως γραφτεί και τονιστεί ή σημασία που είχε το προσφυγικό επιχειρηματικό δαιμόνιο για την ανάπτυξη της¹⁴. Στερεότυπα επίσης της σχετικής φιλολογίας αποτελούν και οι διαθεσιμότητες σε φθηνά εργατικά χέρια, που δήθεν διευκόλυναν τη βιομηχανική ανάπτυξη της «καθυστερημένης» Ελλάδας, όπως επίσης και η απότομη διεύρυνση της αγοράς, που αυξάνοντας τη ζήτηση θα δημιουργήσει ευνοϊκό έδαφος για την ίδρυση νέων μεταποιητικών μονάδων. Πρόκειται αναμφισβήτητα για άπλοϊκούς εξωραϊσμούς μιās πραγματικότητας που λειτουργεί με διαφορετικά κριτήρια από αυτά που χρησιμοποιούν οι ύποστηρικτές των απόψεων που μόλις εξέθεσα.

Γιατί δεν βλέπω με ποιά κριτήρια θα μπορούσε να υποστηριχθεί ή ανατροπή που φέρνουν οι πρόσφυγες στην ελληνική βιομηχανία. Θεωρητικά; Η άφθονια φθηνής εργατικής δύναμης ποτέ δεν αποτέλεσε, από μόνη της, προϋπόθεση για τη βιομηχανική ανάπτυξη ενός τόπου. Μια σειρά από άλλους παράγοντες, εξίσου σημαντικούς, παρεμβαίνουν για να ρυθίσουν την πορεία μιās εθνικής οικονομίας προς την εκβιομηχάνιση. Έξάλλου η διεύρυνση της αγοράς δεν αποτελεί ένα αποκλειστικά ποσοτικό πρόβλημα, άκομη και σε οικονομίες απολύτως εκχρηματισμένες. Τα αντανakλαστικά του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας και ειδικότερα του εμπορικού ισοζυγίου έχουν στη συγκεκριμένη περίπτωση να πουν πολύ περισσότερα πράγματα και κυρίως να υποδείξουν την ικανότητα της έσωτερικής αγοράς να ανταποκριθεί στη δραματικά αυξανόμενη ζήτηση. Άλλά, εκτός από τα θεωρητικά, υπάρχουν και τα έμπειρικά επιχειρήματα, που υποδεικνύουν το μάλλον άθεμελίωτο της άπονης για την καταλυτική δράση των προσφύγων στο χώρο της βιομηχανίας.

Η ελληνική βιομηχανία στο διάστημα 1923-1932, δηλαδή μέχρι το τέλος της μεγάλης κρίσης, δεν κατέγραψε καμιά ιδιαίτερη επίδοση που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σταθμός σε μία πλέον μακρόχρονη ιστορία. Άντιθέτως οι ρυθμοί της υπήρξαν άργοι, διστακτικοί, άσταθεοί, με λίγα λόγια άνεπαρκείς για να μερρέσει να γίνει λόγος για μιάν τομή¹⁵. Καί βεβαίως δεν θα μπορούσε να περιμένει κανείς τίποτε καλύτερο σε μιάν εποχή έντονης νομισματικής αστάθειας, εποχή δηλαδή απρόσφορη για επενδύσεις στη βι-

14. Α. Ι. Αιγίδης, *Η Έλλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, δ.π., σσ. 114.

15. Σχετικά βλ. Κ. Κωστής, *Άγροτική οικονομία...*, σσ. 148-150. "Άς προστεθεί ότι ο δυναμικότερος τομέας της βιομηχανίας κατά την πρώτη περίοδο του μεσοπολέμου ήταν η παραγωγή ηλεκτρικής ένεργείας, ή όποια παρέσυρε, λόγω της σχετικής βαρύτητάς της, σε ταχύτερους ρυθμούς από ό,τι θα κατέγραφε χωρίς αυτήν, το γενικό δείκτη βιομηχανικής παραγωγής. Καί βεβαίως ή παραγωγή ηλεκτρικής ένεργείας δεν είχε καμιά άμεση σχέση με τους πρόσφυγες. Έπισημαίνω άκόμη ότι το μεγαλύτερο μέρος των βιομηχανικών μονάδων που ίδρύονται μέχρι την κρίση του 1929 είναι μικροί μεγέθους, που μάλλον θα έπρεπε να χαρακτηρισθούν βιοτεχνίες (σχετικά βλ. και Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ήμερομίσθια στην Έλλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία - βιοτεχνία*, Άθήνα 1987, σσ. 141-144).

ομηχανία. Τέλος, τὰ ἐλλείμματα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου ἀπὸ τὸ 1923 καὶ μετὰ διευρύνονται σὲ ἔκταση πὺ πολλὰ χρόνια εἶχε νὰ γνωρίσει ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία, ὑποδεικνύοντας ὅτι, στὰ πρῶτα τουλάχιστον χρόνια, ἡ μεγέθυνση τῆς ἀγορᾶς ἱκανοποιήθηκε μέσω τῆς ἐξωτερικῆς προσφορᾶς¹⁶ καὶ μόνο σὲ περιορισμένη ἔκταση τροφοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν ἐγχώρια παραγωγή ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς συμβολῆς τῶν προσφύγων ἐπιχειρηματιῶν, ἡ ἀποψη γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ δράση τους στὸν χῶρο τῶν βιομηχανικῶν ἄλλὰ καὶ ἄλλων ἐπιχειρήσεων δὲν εἶναι λιγότερο ἀβάσιμη. Τὰ κεφάλαια πὺ ἤλθαν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία¹⁷ καὶ τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, νὰ δύο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πὺ προτείνονται γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀποψη πὺ οἱ πρόσφυγες-ἐπιχειρηματίες μετακινῶν κατὰ καινούργιο στὴν ἐλληνικὴ βιομηχανία¹⁸. Ὡστόσο, πέρα ἀπὸ τοὺς δείκτες τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς πὺ δὲν δείχνουν καμιά τομὴ στὰ χρόνια μέχρι καὶ τὸ 1932, ὅπως ἤδη ἔχω ἀναφέρει, καὶ ἡ ἀποταμίευση ἐπίσης δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ παρακολουθήσει αὐτὸ τὸ ἐπιχειρήμα: ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1923, ἀλλὰ καὶ τῶν χρόνων πὺ ἀκολουθοῦν μέχρι καὶ τὴ μεγάλη κρίση, ἀποταμιεύει πολὺ λιγότερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πὺ βγαίνει ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, παρὰ τὶς εἰσροὲς κεφαλαίων πὺ ὑποστηρίχθηκε ὅτι συνόδεψαν τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων. Τὰ κεφάλαια αὐτὰ δὲν φαίνονται πουθενὰ στοὺς δείκτες καταθέσεων στὶς τράπεζες, οἱ ὅποιοι ἀντιθέτως ὑπογραμμίζουν τὴ συρρίκνωση τῆς ἐθνικῆς ἀποταμίευσης στὸ διάστημα πὺ ἀκολουθεῖ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλιῶν¹⁹. Ὁ λόγος εἶναι προφανής: ἡ Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου εἶναι φτωχότερη, καὶ μάλιστα κατὰ πολὺ, ἀπὸ ἐκείνην πὺ ἐτοίμασε καὶ πραγματοποιοῦσε τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους καὶ πιθανῶς καὶ τὴ μικρασιατικὴ ἐκστρατεία. Οἱ ἀνάγκες ὡστόσο εἶναι πολὺ μεγαλύτερες καὶ ὁ πληθυσμὸς σαφῶς ὑψηλότερος.

Ὅταν ἡ βιομηχανία θὰ ἀρχίσει νὰ κινεῖται μὲ ταχύτερους ρυθμούς, καὶ

16. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία...*, ὁ.π., σ. 144 κ.ἑ.

17. Α. Ι. Αἰγίδης, *Ἡ Ἑλλάς...*, σσ. 132-135.

18. Στὴ διατριβὴ τῆς Α. Μπαζεβάνογλου, *Les capitalistes grecs au début du XXe siècle: Profil économique et social*, δακτυλογραφημένο κείμενο, Paris I-Panthéon - Sorbonne, Παρίσι 1990, σ. 131, καμιά εἰδικὴ ποσοτικὴ βαρύτητα τῶν προσφύγων ἐπιχειρηματιῶν δὲν διαφαίνεται, ἐνῶ στὴν ἐργασία τοῦ Α. Ρ. Alexander, *Greek industrialists*, Ἀθήνα 1964, τὰ δεδομένα ἔχουν ἤδη ἀλλάξει καθὼς ἡ ἔρευνα ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἀπογόνους τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ μεσοπολέμου, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ χρῆση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς.

19. Σχετικὰ βλ. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ Γεωργικὴ Τράπεζα. Τὰ τεκμήρια*, Ἀθήνα 1990, σ. 167 πίνακες καὶ Α. Κυρκιλίτης, *Οἱ Τράπεζες ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1934, σ. 42. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτά, τὸ σύνολο τῶν καταθέσεων σὲ ἐλληνικὲς τράπεζες, πὺ ἀναμφίβολα ἀντιπροσωπεύει τὸ συντριπτικὰ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐθνικῆς ἀποταμίευσης, ἐγγίζει τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τὸ 1921, μὲ βάση τὸ 1914, γιὰ νὰ γνωρίσει στὴ συνέχεια σημαντικὴ συρρίκνωση πὺ θὰ διαρκέσει μέχρι τὸ τέλος τῆς κρίσης.

αυτό θα συμβεί μόνον μετά το 1931, τότε το αίτιο δεν θα πρέπει να αναζητηθεί στο επιχειρηματικό πνεύμα των προσφύγων ή στη φθηνία της εργατικής δύναμης που προσφέρουν. Η πολιτική της αυτάρκειας που υιοθετεί και η Ελλάδα μετά την κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος, καθώς επίσης και οι ιδιαίτερα ενοϊκές συνθήκες για τη βιομηχανία που δημιουργούνται με βάση την οικονομική πολιτική του ελληνικού κράτους —ή υποκατάσταση των εισαγωγών και ο ελεγχόμενος πληθωρισμός σε συνάρτηση με την επιλεκτική πολιτική χρηματοδότησης της βιομηχανίας προσφέρουν ιδανικές συνθήκες για την ανάπτυξη της— θα πρέπει να θεωρηθούν ως πολύ πιο σοβαρά κίνητρα για τους ταχείς ρυθμούς που ακολουθούν οι δείκτες της βιομηχανικής παραγωγής. Το προσφυγικό στοιχείο εδώ δεν φαίνεται να διατηρεί κάποιο πρωτεύοντα ρόλο. Ένδεχομένως, στις συνθήκες αυτές, η βιομηχανία να επωφελείται από την ύπαρξη της φθηνής εργατικής δύναμης στα άστικά κέντρα. Όφειλω όστόσο να σημειώσω ότι σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα άκόμενη και η συγκρότηση αυτής της φθηνής εργατικής δύναμης έχει αμφισβητηθεί²⁰. Άλλα και στην περίπτωση κατά την οποία γίνει δεκτή η υπαρξή της, η βιομηχανική ανάπτυξη με βάση συστήματα έντασης εργασίας θα πρέπει άραγε να θεωρηθεί ως θετικό σημείο για την εκβιομηχάνιση της χώρας, ή υποθηκεύει, άραγε, το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας για πολλά χρόνια άκόμενη;

Πάντως για ένα πράγμα μπορούμε να μιλήσουμε με απόλυτη βεβαιότητα. Με την άφιξη των προσφύγων η αναγκαιότητα της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας δεν μπορεί να άγνοηθεί από κανέναν. Όχι τόσο για οικονομικούς λόγους, όσο για πολιτικούς και κοινωνικούς, «διότι», σύμφωνα με τα λόγια του εισηγητή του προϋπολογισμού χρήσης 1927-28, «ή ύπαρξίς των (δηλ. των βιομηχανιών) ελαττώνει κατά πολύ τόν κίνδυνον της άεργίας, της οποίας τελευταίως πολλά είναι τά άνησυχητικά συμπτώματα»²¹. Πρόκειται για άποψη με έλάχιστα αναπτυξιακό πνεύμα, ή όποια όστόσο δηλώνει τη συνείδηση ένός καταναγκασμού κοινωνικού, μά και πολιτικού, από τόν άστικό κόσμο της χώρας και ή όποια, πιστεύω, συνδέεται άμεσα όχι τόσο με τά προβλήματα «άεργίας», όσο με την κοινωνική ριζοσπαστικότητα που χαρακτηρίζει μερίδες των πληθυσμών των άστικών κέντρων.

Η βιομηχανική ανάπτυξη σε μία χώρα όπως ή Ελλάδα δεν είναι άμοιρη, όμως, της τύχης της γεωργίας. Τό αντίθετο μάάλιστα ίσχύει: οι έξαρτήσεις και οι άλληλεπιδράσεις είναι έξαιρετικά ίσχυρές. Και ή παρέμβαση των προσφύγων (άκόμενη και άν συγκριτικά ό αριθμός εκείνων που έγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο είναι μικρότερος από τόν αριθμό των «άστών» προσφύγων) δεν είναι και στο χώρο αυτό άμελητέα —άν και πιστεύω πώς ούτε εδώ ή

20. Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ήμερομίσθια...*, ό.π.

21. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Β' Συνόδου της Α' Βουλευτικής Περιόδου*, τ. 2, Αθήνα 1928, συνεδρ. ΝΑ', σ. 586.

δράση τους είναι τέτοια όπως συνήθως παρουσιάζεται σε μιὰ μανιχαϊστική όπτική καλών ίθαγενών και κακών προσφύγων ή αντίστροφως, πάντα σύμφωνα με τήν (πολιτική) όπτική του συγγραφέα. Μερικοί άπλοϊκοί δείκτες που άκριτα χρησιμοποιούνται άρκοουν συνήθως για να υποδείξουν τα άλματα ή, σε μετριοπαθέστερη έκδοχή, τις προόδους που πραγματοποιεί ή ελληνική γεωργία μετά τήν εγκατάσταση των προσφύγων. Ό πλέον χαρακτηριστικός δείκτης αυτής τής κατηγορίας δέν είναι άλλος άπό τήν αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων που παρατηρείται μετά τό 1922²², άν και συνήθως δέν λαμβάνεται ύπόψη ότι τό επίπεδο των καλλιεργουμένων εκτάσεων του 1914 θά προσεγγιστεί μόνο στα 1928-30, άνάλογα με τήν περίπτωση και με όρισμένες μικρές εξαιρέσεις²³. Στο σημείο αυτό ώστόσο θά επανέλθω στη συνέχεια²⁴.

Χωρίς άμφιβολία, ή άγροτική μεταρρύθμιση, είτε αυτή θεωρηθεί ως πολιτικό είτε ως κοινωνικό έγχείρημα, ύπήρξε άμεση συνέπεια τής άφίξης των προσφύγων, με τήν έννοια ότι διαδικασίες που είχαν ήδη τεθεί σε εφαρμογή έπιταχύνθηκαν και μάλιστα δραματικά μετά τήν Μικρασιατική Καταστροφή, ένω συνάμα και οι έπιλογές τής πολιτείας ως προς τήν έκταση εφαρμογής τής μεταρρύθμισης ριζοσπαστικοποιήθηκαν. Άλλά σε ποιά έκταση ή άγροτική μεταρρύθμιση διευκόλυνε τήν οικονομική ανάπτυξη τής χώρας, αυτό άποτελεί ένα άλλο έρώτημα, που δέν νομίζω ότι μπορεί να βρεί έδω τήν άπάντησή του²⁵. Βέβαιο πάντως είναι ότι ή μεταρρύθμιση δέν έφερε τα προσδοκώμενα άποτελέσματα.

22. Βλ. χαρακτηριστικά Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Έλλάδα του μεσοπολέμου*, Άθήνα 1990, σσ. 309-310.

23. Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργία τής Έλλάδος*, Άθήνα 1944, σ. 19.

24. Πάντως όφείλω να έπισημάω έδω ότι μιὰ πάγια τακτική, που ακολουθούν και πολλοί σημερινοί έρευνητές και στην όποία στηρίχθηκε ό Α. Ι. Αιγίδης, *δ.π.*, προκειμένου να άντλήσει τα συμπεράσματά του, θά πρέπει να θεωρηθεί τουλάχιστον άτυχή. Σύμφωνα με τήν τακτική αυτή, τα μεγέθη του 1922 συγκρίνονται με τα αντίστοιχά τους μερικά χρόνια άργότερα και ή διαφορά αποδίδεται στην προσφυγική εγκατάσταση. Μιά περίοδος όμως πολεμικής έντασης δέν προσφέρεται για συγκρίσεις με έποχές κατά τις όποιες ή οικονομία λειτουργεί σε συνθήκες ειρήνης. Θά ήταν λοιπόν πιο φρόνιμο να συγκρίνει κανείς τα στοιχεία του 1914, ή έστω του 1919, με εκείνα του 1928 π.χ., όποτε όμως ή εικόνα θά άντιστρεφόταν σε σχέση με εκείνη που προσπαθεί να διαμορφώσει ό Αιγίδης και όσοι ακολουθούν τήν επιχειρηματολογία του. Προφανώς τό πρόβλημα δέν έγκειται στη μεταφυσική, όπως είπα, σύγκριση μιās Έλλάδας με πρόσφυγες και μιās χωρίς αυτούς, που στη συγκεκριμένη περίπτωση αντιπροσωπεύεται άπό τα μεγέθη του 1922. Άντιθέτως τό εύρος των διαφοροποιήσεων που φέρνει ό μεσοπόλεμος φανερώνεται στη σύγκριση τής προπολεμικής Έλλάδας (με τήν άμετρη αισιοδοξία για τό οικονομικό της μέλλον, τυπική εκδήλωση τής όποίας άποτελεί τό βιβλίο του Ε. Τσουδερού, *Le relèvement économique de la Grèce*, Παρίσι 1919) με τήν Έλλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, με τήν Έλλάδα δηλαδή των κρίσεων και του φόβου για τις ανεξέλεγκτες διεθνείς οικονομικές εξελίξεις.

25. Στο έρώτημα αυτό προσπάθησα να δώσω μιὰ συνοπτική άπάντηση στο κείμενό μου «Άγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Έλλάδα, 1917-1940», στο Γ. Ο.

Οί πανάκριβες εκδόσεις-άπολογισμοί της Έπιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων ύμνουν, όπως είναι φυσικό, τὸ ἔργο τῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἔρχονται νὰ μεταβάλλουν τὸ ἑλληνικὸ ἀγροτικὸ τοπίο²⁶ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν στὴν ὑπαιθρο. Καὶ ἐδῶ ὅμως δύσκολα μπορεῖ νὰ πιστέψει κανεὶς στὰ εὐχολόγια τῶν ἀδρὰ ἀμειβόμενων διευθυντῶν τῆς Έπιτροπῆς ἢ τῶν, ἐκ τῶν πραγμάτων μεροληπτούντων, ἀντιπροσώπων τῶν προσφυγικῶν ὀργανώσεων. Τὰ μεγέθη τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας στὸ διάστημα τοῦ μεσοπολέμου δὲν παρουσιάζουν σὲ καμιά περίπτωση ἐκρηκτικὲς ἀλλαγές στὸ χῶρο αὐτό. Ἀντιθέτως πείθουν γιὰ τὴν ἀληθοφάνεια τουλάχιστον τῆς εἰκόνας ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο τύπο καὶ τὰ περιοδικὰ καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς ἐργασίες μιᾶς πλειάδας ἐξαιρετικὰ ἀξιόλογων ἀγροτικῶν οἰκονομολόγων καὶ γεωπόνων ποὺ ἀνέδειξε ὁ μεσοπόλεμος: συνθήκες κρίσης, συνθήκες ἀπελπισίας γιὰ πληθυσμοὺς ξένους πρὸς τὸ περιβάλλον ποὺ ἐγκαθίστανται, ξένους ἐπίσης πρὸς τὸν τρόπο ζωῆς ποὺ ἐπιδιδέκεται νὰ τοὺς ἐπιβληθεῖ. Ὡστόσο, οἱ διαδικασίες προσαρμογῆς τῶν προσφύγων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς γενικότερους μηχανισμοὺς τῆς οἰκονομίας γιὰ νὰ ἀποκτήσουν νόημα.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ σταθῶ σὲ ἓνα παράδειγμα, ποὺ θεωρῶ τὸ πλέον ἀντιπροσωπευτικὸ. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς προσφύγων ποὺ θὰ ἐνταχθοῦν στὴν καπνοπαραγωγὴ δὲν συνεπάγεται τὴν ἀλματώδη αὐξηση τῆς παραγωγῆς καπνῶν μόνο. Παράμετροι τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι ἡ συνεχῆς μείωση τῆς παραγωγικότητος²⁷ καὶ τῆς ποιότητος, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀγαθὰ ὅπως ὁ καπνὸς γνωρίζουν μιὰ συνεχῆ καὶ μακρόχρονη μείωση τῆς τιμῆς τους, ἢ ὁποία θὰ ἐπιταθεῖ μὲ τὴ Μεγάλῃ Ὑφεση²⁸. Καὶ ἂν γιὰ τοὺς ἐπιμέρους καλλιεργητὲς καὶ τὶς οἰκογένειές τους ἡ ἀναζήτηση τοῦ μέγιστου ἀκαθάριστου εἰσοδήματος ἀποτελοῦσε τὴ μόνῃ ἐπιλογὴ γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους, γιὰ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ παρὰ ἡ χειρότερη δυνατὴ, καθὼς ἡ ἀνταγωνιστικότητά τῶν ἑλληνικῶν καπνῶν γνώριζε μιὰ κατακόρυφη μείωση. Πρόκειται γιὰ πρόβλημα ποὺ εἶχε καταστῆ ἀπολύτως σαφὲς στὸς ἐμπειρογνώμονες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ τόπου²⁹.

Μαυροκορδάτος - Χρ. Χατζηῶσηφ (ἐπιμέλεια), *Βενιζελισμὸς καὶ ἀστικός ἐκσυγχρονισμὸς*, Ἡράκλειο 1988, σσ. 149-157.

26. Société des Nations, *L' établissement des réfugiés en Grèce*, Γενεύη 1926 καὶ C. B. Eddy, *Greece and the Greek refugees*, Λονδίνο 1931.

27. Ἡ μέση στρεμματικὴ ἀπόδοση τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἀρωματικῶν φυτῶν, ποὺ στὴν οὐσία ἀντιπροσωπεύουν τὰ καπνά, μειώνεται ἀπὸ 67-68 κιλά κατὰ στρέμμα ποὺ ἦταν στὸ διάστημα 1914-1924 σὲ 49 κιλά κατὰ τὴν περίοδο 1930-32. Βλ. Μ. Ἀλιβιζάτος, Ἡ μεταπολεμικὴ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς οἰκονομίας, *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς*, τ. 2 (1932), σ. 343.

28. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία...*, σ. 53.

29. Σχετικὰ μπορεῖ νὰ συμβουλευθεῖ κανεὶς, ἀνάμεσα σὲ ἕναν πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ δημοσιευμάτων γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ ἔμπορία τοῦ καπνοῦ, τοὺς Ν. Η. Ἀναγνωστόπουλος, Ὁ ἑλληνι-

Σε μιὰ γενικότερη κλίμακα που ἀφορᾶ σὲ ὀλόκληρη τὴν ἀγροτικὴ Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου, καὶ σὲ ἀναλογία μὲ τὸ πρόβλημα τῶν καπνῶν, προκύπτει τὸ ζήτημα τῆς κατάρρευσης τῶν ἀγροτικῶν συστημάτων. Μοιραῖο ἐπακόλουθο τῆς ἀποδιοργάνωσης αὐτῆς ἡ πτώση τῶν ἀποδόσεων στὴ γεωργία, ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς δείκτης δηλαδὴ τῆς ἰκανότητας τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας νὰ ἀντιδράσει στὰ ἐρεθίσματα τοῦ περιβάλλοντος. Γιατὶ ὄντως οἱ καλλιεργούμενες ἐκτάσεις αὐξάνονται, τουλάχιστον σὲ σύγκριση μὲ τὸ 1922, ἀλλὰ σὲ βάρος τῆς ἀποδοτικότητας, ἐπιβαρύνοντας ἔτσι τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἀγροτῶν προσφύγων, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, κατηγορήθηκαν συχνὰ ὡς ὑπεύθυνες αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης³⁰. Τίποτε δὲν θὰ ἦταν πιὸ ἄδικο, στὴν ὀπτικὴ τουλάχιστον τῆς ἄμεσης σύνδεσης τῶν πτώσεων τῶν ἀποδόσεων μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων, κυρίως γιατί τὸ πρόβλημα τῆς μείωσης τῆς ἀποδοτικότητας τῆς γῆς δὲν ἀντανεκλᾷ παρὰ τὰ γενικότερα προβλήματα που ἀντιμετωπίζει ὁ ἑλληνικὸς ἀγροτικὸς χῶρος, καθὼς ἡ διεθνὴς οἰκονομικὴ συγκυρία ἀποδεικνύεται ἰδιαιτέρως δυσμενῆς γιὰ αὐτόν.

Γιὰ τοὺς πρόσφυγες που θὰ ἐγκατασταθοῦν στοὺς κλήρους τῆς Βορείου κυρίως Ἑλλάδος ἡ ἐνσωμάτωσή τους στὸ πνεῦμα τῆς ἐλληνικῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας θὰ εἶναι ἄμεση. Θὰ παράγουν γιὰ νὰ ζήσουν, ἀλλὰ λειτουργώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ παράγουν κατὰ τρόπο ὅλο καὶ πιὸ ἀντιπαραγωγικό. Συνάμα ἡ ἐγκατάστασή τους στὰ κατατμημένα πλέον ἐδάφη τῶν τσιφλικιῶν θὰ ὀδηγήσει ἐμμέσως καὶ στὴν κατάρρευση τῶν ἀγροτικῶν συστημάτων τῶν περιοχῶν αὐτῶν χωρὶς νὰ εἶναι ἐφικτὴ κάποια ἄμεση ὑποκατάσταση τῶν παραγωγικῶν δομῶν ἀπὸ ἄλλες, που θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰσορροπίες. Παράλληλα ἡ μετακινούμενη κτηνοτροφία θὰ συρρικνοῦται καθὼς τὰ ἐδάφη που ἐνέμετο πρὶν ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση βρίσκονται πλέον στὴ διάθεση τῶν, ὅπως συνήθως χαρακτηρίζονται, αἰώνιων ἀντιπάλων της, τῶν γεωργῶν.

Ἄν οἱ συνθήκες αὐτές, που πολὺ σχηματικὰ παρουσίασα, ἀντανεκλοῦν τὴν ὄντως προβληματικὴ κατάσταση τῆς ἐλληνικῆς γεωργίας, τότε δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ θετικὴ συμβολὴ τῶν προσφύγων· κατὰ τὴ γνώμη μου ὅμως ἐξίσου δύσκολα μπορεῖ νὰ μιλήσει καὶ γιὰ ἀρνητικὴ. Ἡ οἰκονομία, καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὁ ἀγροτικὸς τομέας, λειτουργεῖ κάτω ἀπὸ τὴν συνεπίδραση πολλῶν παραγόντων καὶ ἡ ἔμφαση σὲ ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὀδηγήσει σὲ παραμορφωτικὴ ἀπλοποίηση.

κὸς καπνὸς καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ, Ἀθήνα 1932, Δ. Καλιτσουνάκης, Ὁ καπνός: ἡ παραγωγή, τὸ ἐμπόριον, ἡ βιομηχανία καὶ ἡ φορολογία αὐτοῦ, Ἀθήνα 1931, καὶ βεβαίως τὸ δημοσίευμα τοῦ Ἄνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ καπνοῦ, Ἀθήνα 1938.

30. Βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Η. Ἀναγνωστόπουλος, Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, Ἀθήνα 1929.

‘Η κρίση τής ελληνικής αγροτικής οικονομίας συνδέεται με ανακατατάξεις που πραγματοποιούνται σε όλη τήν έκτασή της, ανακατατάξεις που προέρχονται τόσο από τις πιέσεις που άσκει ο διεθνής οικονομικός περίγυρος όσο και η έσωτερική συγκυρία. ‘Επιπλέον, η κρίση αφορά εξίσου σε περιοχές στις όποιες εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες και σε περιοχές χωρίς έποικισμό, τόπους στους όποιους έλαβε χώρα η αγροτική μεταρρύθμιση και περιοχές κατά παράδοση μικρής ιδιοκτησίας.

Συνοψίζοντας όσα ανέφερα προηγουμένως, πιστεύω πως και στο χώρο τής μεταποίησης και στο χώρο τής αγροτικής οικονομίας είναι αδύνατο να βγάλει κανείς συμπεράσματα ως προς τήν ακριβή συμβολή —θετική ή αρνητική— των προσφύγων. Αυτό συμβαίνει γιατί, όπως ήδη ανέφερα, η εκτίμησή της άποτελεί κυρίως ένα ήθικό πρόβλημα, που δεν ανταποκρίνεται στη δεοντολογία άνάλυσης των οικονομικών μηχανισμών μίας έποχης και μίας χώρας. ‘Εκείνο όμως που τουλάχιστον φαίνεται σαφές είναι ότι και στους δύο χώρους η δράση των προσφύγων δεν υπήρξε τόσο καταλυτική όσο συχνά λέγεται. Ούτε η ελληνική βιομηχανία ούτε η γεωργία γνώρισαν έπαναστατικές άλλαγές εξαιτίας τής άφιξης των προσφύγων, μά ούτε και η παρέμβασή τους υπήρξε τόσο καταστροφική όσο ύποστηρίχθηκε. ‘Η ελληνική οικονομία με τήν εγκατάσταση των προσφύγων εξακολούθησε να είναι κατεξοχήν αγροτική, όπως ήταν και πριν από το μεσοπόλεμο. Στη διαμόρφωση όμως τής συγκεκριμένης εικόνας τής ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο φαίνεται πως παρεμβαίνουν παράγοντες πολύ ευρύτερου βεληνεκούς από εκείνους που θα μπορούσε να άναδειξει η γεωγραφικά περιορισμένη δράση των προσφυγικών πληθυσμών. ‘Εκείνο που άλλάζει και λειτουργεί ως άποφασιστικό έρέθισμα για τήν ελληνική οικονομία είναι η συγκυρία τής έποχης. Το διεθνές οικονομικό κλίμα του μεσοπολέμου και το βάρος μίας δεκαετούς πολεμικής περιόδου υπήρξαν πολύ πιό άποφασιστικά ως προς τις εξελίξεις που παρατηρήθηκαν στους δύο τομείς τής οικονομίας, για τους όποιους έγινε λόγος προηγουμένως, από ό,τι η δράση των προσφύγων.

Θά άφήσω κατά μέρος τήν εξέταση άλλων τομέων η κλάδων τής οικονομικής ζωής τής ‘Ελλάδας του μεσοπολέμου προκειμένου να σταθώ σε ένα σημείο, η άντιμετώπιση του όποιου είναι εξίσου άμφιλεγόμενη με τη στάση που κράτησαν οι έρευνητές και στο γενικότερο πρόβλημα τής σχέσης έθνικης οικονομίας και προσφύγων. Πρόκειται για το ζήτημα των δημοσίων οικονομικών, που στο μεσοπόλεμο, όπως εξάλλου και σήμερα, άποτελούσαν τον κύριο άποσταθεροποιητικό παράγοντα τής οικονομικής ζωής, τροφодοτώντας τους εξαιρετικά ύψηλους ρυθμούς αύξησης των τιμών.

Τά εξαιρετικά μεγάλα έλλείμματα των προϋπολογισμών του μεσοπολέμου δεν μπορούν, βεβαίως, να θεωρηθούν άμοιρα τής πολιτικής «κοινωνικής πρόνοιας» που άνέλαβε να εφαρμόσει το ελληνικό κράτος, άνεξαρτήτως του πόσο έπιτυχημένη ή άποτυχημένη θά μπορούσε να θεωρηθεί. ‘Ολόκληρο το σύμπλεγμα δημοσίου προϋπολογισμού - πιστωτικού συστήματος - νομίσματος δέχεται εξαιρετικές πιέσεις, καθώς το πρώτο σκέλος του τριγώνου προ-

σπαθεί άπελπισμένα να βρει πόρους, για να άντιμετωπίσει άρχικά τά πρώτα προβλήματα που γεννά ή μαζική είσροή τών προσφύγων και στη συνέχεια τó βάρος τής άποκατάστασής τους. Δύο σημαντικά δάνεια θά συναφθοϋν με σκοπό να συνδράμουν τούς προσφυγικούς πληθυσμούς, ή επείγουσα δέ άνάγκη σύναψης αυτών άκριβώς τών δανειών θά περιορίσει σημαντικά και τή διαπραγματευτική ίκανότητα του έλληνικού κράτους στις ξένες κεφαλαιαγορές. Συνάμα ή άμεση άνάγκη κάλυψης τών δημοσίων έλλειμμάτων όδηγει τó έλληνικό κράτος σε έναν συνεχή βραχυπρόθεσμο δανεισμό — και αυτό ίσχύει κυρίως για τά χρόνια 1924-1926— που, ούτε λίγο ούτε πολύ, θά άπειλήσει όλόκληρο τó πιστωτικό σύστημα, με τελικό άποτέλεσμα τήν προσφυγή στο δεύτερο άναγκαστικό δάνειο³¹.

Βεβαίως οι παρατηρήσεις αυτές δέν έχουν τίποτε τó επιλήψιμο. Ώστόσο μιá σειρά άπό έρωτήματα μπορούν εύκολα να άνακύσουν άπό μιá προσεκτικότερη μελέτη τών δημοσίων οικονομικών τής περιόδου και πριν άπό όλα τής δημοσιονομικής πολιτικής. Μόνον ό Α. Άνδρεάδης είχε έπισημάνει, σχεδόν σε όλα τά πανεπιστημιακά του έγχειρίδια, τις όλέθριες έπιλογές όλων τών Ύπουργών Οίκονομικών τής περιόδου, που άρχίζει με τούς Βαλκανικούς Πολέμους και φθάνει σχεδόν μέχρι τή νομισματική σταθεροποίηση του 1928, να καλύψουν τις έκτακτες δαπάνες άποκλειστικά με τήν έκδοση χαρτονομίσματος και με τόν έξωτερικό δανεισμό. Ό ίδιος εξάλλου είχε έπισημάνει τήν έλλειψη θέλησης άπο μέρους τους να προχωρήσουν σε αύξηση τών φορολογικών έσόδων, κυρίως με τήν άμεση φορολογία, κατά τó παράδειγμα άλλων συμαχικών χωρών. Άλλά και μετά τήν ψήφιση του νόμου 1640 του 1919 που είσήγαγε τή φορολογία είσοδήματος στην Έλλάδα, καμιά κυβέρνηση δέν θά τολμήσει να τόν εφαρμόσει κατά τρόπο άυστηρό, ώστε τά έσοδά του να άποτελέσουν ένα σημαντικό κονδύλι του δημοσίου προϋπολογισμού³².

Ή άπόδοση λοιπόν τών δημοσίων έλλειμμάτων στην πολιτική ένίσχυση τών προσφυγικών πληθυσμών είναι σε θέση να στοιχειοθετήσει ένα βασικό αίτιο τής άνισορροπίας του δημοσίου προϋπολογισμού, ώστόσο ύπάρχει πάντα και μιá άλλη πλευρά που συνήθως παραγνωρίζεται: Ή άπουσία βούλησης να άσκηθει μιá άυστηρή και ίσοροπημένη πολιτική φορολογικού χαρακτήρα. Προσθέτω τέλος ότι οι παρατηρήσεις για τις έπιβαρύνσεις του προϋπολογισμού εξαιτίας τής άποκατάστασης τών προσφύγων προέρχονται άπο διαπιστώσεις τών δημοσιονομικών άρχών. Θά ήταν δέ πολυ

31. Ή σχετική βιβλιογραφία είναι πλουσιότατη. Για τó λόγο αυτό περιορίζομαι να άναφέρω τις σημαντικότερες έργασίες, όπως Α. Άγγελόπουλος, *Τó δημοσίον χρέος τής Έλλάδος*, Άθήνα 1937, Ε. Σ. Άναζηρόπουλος, *Δημοσιονομική έπισκόπηση τής Έλλάδος, 1821-1926*, Άθήνα 1926, Α. Άνδρεάδης, *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας, τεύχος Δ΄*, Άθήνα 1927, Α. Σμπαρούνης, *Τά δημοσία οικονομικά μετά τήν Μικρασιατική Καταστροφή*, Άθήνα 1949 και Γ. Ν. Κοφινάς, *Τó ίσοζύγιον του προϋπολογισμού και ή σταθεροποίησις τής δραχμής*, Άθήνα 1928.

32. Α. Sbarounis, *L' impôt sur le revenu en Grèce*, Παρίσι 1934.

ένδιαφέρον να γνωρίζουμε το μέγεθος τῶν πόρων πού διανεμήθηκαν γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν προσφύγων, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀγωγούς μέσω τῶν ὁποίων διοχετεύθηκαν τὰ ποσὰ αὐτά. Πρόκειται γιὰ στοιχεῖα πού ἐξακολουθοῦμε νὰ ἀγνοοῦμε καὶ μιὰ σχετικὴ ἔρευνα ἴσως νὰ μᾶς ἔφερνε πρὸ ἐκπλήξεων.

Ὁ προϋπολογισμὸς κάθε κράτους ἀντανακλᾷ ὀρισμένες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἰσορροπίες καὶ ἐπιλογές. Ἔτσι, ἂν ἡ διαπίστωση πὼς τὰ αἷτια τῆς ἀποσταθεροποιητικῆς δράσης τοῦ προϋπολογισμοῦ μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν —σὲ ποιά ἔκταση εἶναι ἀγνωστο— στὶς ἐπιβαρύνσεις γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων φαίνεται ὀρθή, ἐξίσου ὀρθὴ θὰ ἦταν καὶ ἡ ἄποψη τῆς ἀπόδοσης τῶν δημοσιονομικῶν ἀνισορροπιῶν στὶς ἀδράνεις τοῦ πολιτικοῦ συστήματος καὶ στὴν ἀδυναμία του νὰ προσαρμοστεῖ στὶς ἔκτακτες συνθήκες τοῦ πολέμου καὶ τῆς προσφυγικῆς εἰσροῆς. Κάτι πού θὰ συμβεῖ, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη ἔκταση, μόνον μετὰ τὴν παρέμβαση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν καὶ προκειμένου νὰ χορηγηθεῖ στὴν Ἑλλάδα τὸ μεγάλο δάνειο τοῦ 1928.

γ. Ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ πρόσφυγες

Τὸ προσφυγικὸ ζήτημα ὅπως ἐξειδικεύεται στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας —ἂν καὶ μπορῶ νὰ φανταστῶ ὅτι τὸ ἴδιο θὰ ἰσχύει καὶ στὰ ἄλλα πεδία τοῦ κοινωνικοῦ βίου— ἀκόμη καὶ σήμερα χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀντιμετώπιση πού δὲν τὴ διακρίνει ἡ κριτικὴ διάθεση. Ἀντιθέτως ἡ μελέτη του ἀναπράγει τὶς πολεμικὲς καὶ τὶς ἐντάσεις τοῦ μεσοπολέμου, στὴ μορφή πού πήρανε ὄσων ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο πολιτικῶν διενέξεων. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἤδη ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει συγκροτηθεῖ ὅλη ἡ προβληματικὴ γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα³³. Ἡ ἀναζήτηση τῆς θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς συμβολῆς τῶν προσφύγων στὶς ἐπιδόσεις τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στὴν πραγματικότητα συγκαλύπτει μὴ πραγματικὲς (counter-factual) ὑποθέσεις καὶ ἠθικὰ/πολιτικὰ διλήμματα³⁴, πού τίποτε δὲν ἔχουν νὰ προσφέρουν στὴν ἀναζήτηση καὶ κατανόηση τῆς θέσης πού κατέλαβαν οἱ πρόσφυγες στοὺς μηχανισμούς τῆς ἑλληνικῆς μεσοπολεμικῆς οἰκονομίας.

Ἡ μέχρι σήμερα ἀδυναμία μας νὰ προσεγγίσουμε μὲ ὄρους οἰκονομικοῦ τῆν οἰκονομία τοῦ μεσοπολέμου, ὅσο καὶ ἂν κάτι τέτοιο ἀποτελεῖ δξύμωρο σχῆμα, ἔχει ὀδηγήσει στὴν ἀναγωγή ὅλων τῶν προβλημάτων τῆς μεσοπολε-

33. Τυπικὸ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὸ ἀφιέρωμα τῆς ἐφημερίδας *Tà Néa* (5-8-1992) στὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται «Πῶς θὰ ἦταν ἡ Ἑλλάδα σήμερα ἐάν δὲν εἶχε γίνῃ ἡ Καταστροφὴ».

34. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὶς ἀπαντήσεις τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν καὶ πολιτευτῶν στὴν ἔρευνα πού ἀνέφερα στὴν προηγούμενη σημείωση.

μικής ελληνικής οικονομίας σὲ ἐπακόλουθα τῆς προσφυγικῆς ἐγκατάστασης. Ὑπέδειξα καὶ προηγουμένως ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπόψεις δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ὑποστηριχθοῦν στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο. Ἀλλὰ καὶ ἐμπειρικὰ δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθοῦν, γεγονὸς ποὺ εἶναι ἄξιο ἀπορίας ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ τὴν «ἀριθμολατρεία», ἂν ὄχι «ἀριθμολαγνεία», ποὺ διακρίνει τὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστοριογραφία. Τὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποιήσα μέχρι τώρα μποροῦν, ἐλπίζω, νὰ ἀποτελέσουν ἐρεθίσματα γιὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς πιὸ σύνθετης καὶ περισσότερο ἐκλεπτυσμένης ἀνάλυσης τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν τῆς Ἑλλάδας μεταξὺ τῶν δύο πολέμων. Ἐννοῶ μιὰ ἀνάλυση ποὺ θὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὶς εὐκόλες λύσεις ποὺ προσφέρει ὁ ἱμπεριονισμὸς τοῦ γεγονότος, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ προσφυγικὴ εἰσροή, καὶ θὰ διερευνᾷ τὶς δομὲς καὶ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς οἰκονομίας στὸ σύνολό της, χωρὶς νὰ θεωρεῖ τίποτε ὡς αὐτονόητο. Μόνον ἔτσι τὸ προσφυγικὸ πρόβλημα θὰ διασπάσει τὸ ἠθικὸ του περίβλημα, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ τὸ ἐμποδίζει νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἀναζήτησης.